

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/8/170-177>

Elşad Abışov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

<https://orcid.org/0000-0002-5048-1872>

elsad_abisov@mail.ru

Köməkçi nitq hissələrinin təsnifi

Xülasə

Məqalədə köməkçi nitq hissələrinin təsnifi problemlərinə geniş yer verilir. Araşdırmada müstəqil leksik mənası olmayan yardımçı sözlərin bölgüsü ilə bağlı ümumiləşdirmələr nəzərdən keçirildikdən sonra, nitq hissələrinin təsnidi prinsipləri (leksik-semantik, morfoloji, sintaktik prinsiplər) əsasında köməkçi nitq hissələrinə daxil edilən söz qruplarının funksiyalarına uyğun olaraq daxili təsnifatı aparılır. Bölgü prosesində köməkçi nitq hissələri sözlər və birləşmələr arasında əlaqə yaradan (qoşma, bağlayıcı), cümlədə fikrə münasibət bildirən (ədat, modal sözlər), emosionallıq bildirən (nida), obrazlılıq bildirən (təqlidi sözlər) və qeyri-müəyyənlik bildirən (imperativ sözlər, uşaq sözləri, ritmik sözlər) nitq hissələri adı altında müxtəlif qruplara ayrılır. Məqalədə yardımçı söz növlərinin vəzifəsinə görə sistemləşdirilməsi ilə yanaşı, mənşəcə bölgüsü də təqdim edilir. Məlum olduğu üzrə köməkçi nitq hissələri tarixən əsas nitq hissələrinin bir qrupunun lüğəvi mənasını itirməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Köməkçi nitq hissələri bu cəhətdən iki qrupa bölünür: a) əsas nitq hissələrindən törəyənlər (qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər); b) mənşəcə əsas nitq hissəsi ilə əlaqəsi olmayanlar (imperativ sözlər, nida ritmik sözlər, təqlidi sözlər, uşaq sözləri).

***Açar sözlər:** qrammatika, nitq hissəsi, modal söz, qrammatik məna, nida, universali hadisəsi*

Elshad Abishov

PhD in Philology, Associate Professor

<https://orcid.org/0000-0002-5048-1872>

elsad_abisov@mail.ru

Classification of Auxiliary Parts of Speech in Contemporary Azerbaijani

Summary

The article extensively addresses the issues related to the classification of auxiliary parts of speech. After reviewing theoretical generalizations concerning the

categorization of auxiliary words, which lack independent lexical meaning, the study focuses on the principles of classifying parts of speech (lexical-semantic, morphological, and syntactic principles). According to their functions, auxiliary parts of speech are internally classified into several groups: those that establish relations between words and phrases (qoşma (postpositions), conjunctions), those that express the speaker's attitude in a sentence (particles, modal words), those that convey emotionality (interjections), those that create imagery (onomatopoeic words), and those that express indefiniteness (imperative forms, nursery words, rhythmic words). In addition to the functional systematization of auxiliary word types, the article also presents their classification by origin. As is known, auxiliary parts of speech historically emerged as a result of the loss of lexical meaning in a group of main parts of speech. From this perspective, auxiliary parts of speech are divided into two groups: (a) those derived from the main parts of speech (qoşma (postpositions), conjunctions, particles, interjections); (b) those that are not etymologically related to the main parts of speech (imperative forms, rhythmic words, onomatopoeic words, nursery words).

Keywords: *grammar, part of speech, modal word, grammatical meaning, interjection, universal phenomenon*

Giriş

Zəngin kateqoriyal əlamətlərə malik olan nitq hissələri leksik-qrammatik səciyyə daşıyan dil vahidlərini özündə birləşdirən mürəkkəb sistemdir. Bu sistemə daxil olan söz qrupları (nitq hissələri) antik dövrdən başlayaraq bu günə qədər uzunmüddətli inkişaf yolu keçmişdir. Təkamül prosesində nitq hissələrinin təsnifi və sayı barədə dilçilikdə biri digərini tamamlayan və bəzi hallarda bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən müxtəlif nəzəriyyələr meydana gəlmişdir.

Tədqiqat

Aparılan araşdırmalarda əsas nitq hissələri və onlara məxsus kateqoriyaların mahiyyətinə tam aydınlıq gətirilsə də köməkçi nitq hissələrinin bölgüsündə fikir müxtəlifliyi indi də davam etməkdədir. Bunun başlıca səbəblərindən biri köməkçi söz qruplarının dilin inkişafının nisbətən sonrakı mərhələsində təşəkkül tapması, zamanla (bəzilərinin) əsas nitq hissələrindən təcrid olunmasıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının təhlili göstərir ki, abidənin dilində köməkçi nitq hissələrinə aid (təkrarlar nəzərə alınmalı) (qoşma, bağlayıcı, köməkçi adlar, ədat, bağlayıcı sözlər, modal sözlər) 76 söz işlənmişdir (Zeynalov, 2008, s.285; Rüstəmov, 2023, s.46; Kazımov, 2010, s.12).

Türk dillərinin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun bəsit olduğu ilk dövrlərdə qoşmaların vəzifəsini əsasən hal şəkilçiləri, bağlayıcıların vəzifəsini intonasiya, sözlərin sırası feili bağlama və feili sifətlər yerinə yetirmiş, ədatlar isə yox dərəcəsində olmuşdur (Zeynalov, 2008, s.284; Kazımov 2019, s.32).

Köməkçi nitq hissələrinin təsnifində çətinlik törədən səbəblərdən biri də bölgüyə dair konkret bir prinsipin olmaması ilə izah olunur (Təhməzov, 2007, s. 9). Z. Təhməzov bununla bağlı yazır ki, əsas nitq hissələrinin təsnif olunmasında istifadə olunan üç prinsipin (leksik-semantik, morfoloji və sintaktik) heç biri köməkçi nitq hissələrinin qruplaşdırılmasına kömək etmir (Təhməzov, 2007, s.10).

Doğrudur, göstərilən prinsiplər köməkçi nitq hissələrinin birinin digərindən fərqləndirilməsində hər hansı bir rola malik deyildir, lakin leksik-qrammatik söz qrupu olmaq etibarını ilə onları əsas nitq hissələrindən ayıran başlıca meyarlardır.

F.Zeynalov köməkçi nitq hissələrinin təsnifindən söz açarkən həmin nitq hissələrini də qeyd olunan üç prinsip (leksik-semantik, morfoloji və sintaktik) üzrə təsnif etməyin və bu qrupa daxil olan sözlərə fərdi yanaşmağın, hər birinin spesifik xüsusiyyətlərini ayrıca nəzərdən keçirməyin lazım olduğunu bildirir (Zeynalov, 2008, s. 280).

Fəlsəfi dilçilikdən qaynaqlanan belə nəzəri ümumiləşdirmələr əsasında köməkçi nitq hissələrinin tərkibi xeyli saflaşmış, süni sürətdə buraya daxil edilən sözlərdən təmizlənərək cilalanmışdır. Təhlillər nəticəsində qrammatik səciyyə daşıyan dil vahidlərinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla köməkçi nitq hissələri üzrə qruplaşdırılmasını şərtləndirən konseptual baxışlar formalaşmışdır. Bu yanaşmalar kontekstində köməkçi nitq hissələrini əhatə edən bir sıra köklü problemlər həll edilsə də onların təsnifatında müşahidə olunan fikir ayrılığı göstərir ki, bölgü prosesi hələ tam başa çatmamışdır. Belə ki, təqdim olunan bölgülərdə dildə mövcud olan yardımçı söz qrupları bəzən köməkçi (qoşma, bağlayıcı, ədat), xüsusi (nida, təqlidi sözlər, modal sözlər), qeyri-müəyyən (imperativ sözlər, uşaq sözləri, ritmik sözlər) nitq hissələri (Xəlilov, 2007, s.292) və ya köməkçi (qoşma, bağlayıcı, ədat), qeyri-müəyyən (imperativ sözlər, uşaq sözləri, ritmik sözlər, nida, təqlidi sözlər, modal sözlər) nitq hissələri (Qurbanov, 1993, s.107-114), bəzən isə köməkçi (qoşma, bağlayıcı, ədat), xüsusi (nida, modal sözlər) nitq hissələri adı altında qruplaşdırılır Cəfərov, Abdullayev, 2004, s.12-30).

Məlum olduğu kimi, söz və məfhum, yaxud söz və onun adlandırdığı anlayışlar sistemi arasında müəyyən məntiqi bağlılıq olur. Buna nəzərən deyə bilərik ki, xüsusi nitq hissəsi ifadəsi son dərəcə ümumi, mücərrəd anlayışdır və bir anlayış olaraq eyni ad altında verilən söz qrupları – modal sözlər, nida və təqlidi sözlərlə bağlı hər hansı informasiya yükü daşımır.

Onunla müqayisədə qeyri-müəyyən nitq hissələri məfhumu həmin qrupa daxil edilən nitq hissələrinin ən azından bir qrupunun (uşaq sözləri, ritmik sözlər, imperativ sözlər) məzmunu ilə uyğunluq təşkil edir. Lakin mahiyyətə qeyri-müəyyənlikdən uzaq olan modal sözlər, nida və təqlidi sözlərin şərti olaraq qeyri-müəyyən nitq hissələri adlandırılması absurddur.

Görünür, B.Ə.Xəlilov bunu nəzərə alaraq modal sözlər, nida və təqlidi sözləri qeyri-müəyyən nitq hissələrinin tərkibindən çıxarıb xüsusi nitq hissələri qrupuna daxil edir (Xəlilov, 2007, s.294).

Söz qruplarının adı ilə (xüsusi nitq hissələri, qeyri-müəyyən nitq hissələri) həmin qrupda təqdim edilən nitq hissələrinin məzmunu arasındakı uyğunsuzluq – məna və məzmun vəhdətinin olmaması göstərir ki, köməkçi sözlərin bu adlar altında qruplaşdırılması istər nəzəri, istərsə də məntiqi cəhətdən özünü doğrultmur.

Xüsusi və qeyri-müəyyən nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələri ilə bağlılığı olmayan müstəqil söz qrupları kimi izah edilməsi isə bu kateqoriyadan olan dil vahidlərinin həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqli qrammatik xüsusiyyətlərə malik olması ilə əlaqələndirilir.

M.Hüseynzadə yamsılama (təqlidi söz) və nidaları xüsusi nitq hissələri adlandırmasının səbəbini belə izah edir: “Bunlarda həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Nida və yamsılamalar daha çox hiss və duyğuların verildiyi və ya müəyyən təbiət səslərinin, görünüşün yaranması ilə bağlı olan nitq hissələridir. Nidalar hiss və həyəcanı ifadə etsələr də əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq onları adlandırma bilmir. Yamsılamalar isə söz yaradıcılığında iştirak etməklə əsas nitq hissələrinə yaxın olsalar da müəyyən təbiət səslərinin, bəzən də görünüşün təqlid olunması bunlara xüsusi nitq hissəsi səciyyəsi qazandırır” (Hüseynzadə, 2007, s.17-18).

C.Cəfərov buna uyğun olaraq yazır ki, xüsusi nitq hissələri qrupuna daxil olan sözlər leksik deyil, hissi, emosional, ekspressiv və modal münasibət bildirir, cümlə üzvi olmur, sözlər arasında əlaqə yaratmır. Həmin sözlər xüsusi intonasiya ilə deyilir (Cəfərov, 2004, s.12).

Oxşar münasibətə A.M.Qurbanovun qeyri-müəyyən nitq hissələri barədə verdiyi izahda da rast gəlinir. Müəllif qeyd edir ki, nitq prosesində bəzən elə sözlər işlənir ki, onları nə leksik, nə də morfoloji cəhətdən heç bir nitq hissəsinə aid etmək mümkün deyildir. Belə dil vahidlərini şərti olaraq qeyri-müəyyən nitq vahidləri adlandırmaq olar (Qurbanov, 1993, s.114).

Tədqiqatlardan aydın olur ki, bəzi nitq hissələrinin bu və ya digər söz qrupuna (xüsusi və ya qeyri-müəyyən nitq hissələri qrupuna) daxil edilməsində onların fərdi funksional xüsusiyyətləri əsas götürülmüşdür.

Qrammatik funksionallıq, yəni modal və ya hissi-emosional münasibət, təqlid etmə, çağırış bildirmə və s. ayrı-ayrı sözlərin dildə nitq hissələri üzrə qruplaşdırılmasında aparıcı mövqeyə malik olsa da müstəqil nitq hissələri qrupunu (məsələn: xüsusi nitq hissələri qrupu, qeyri-müəyyən nitq hissələri qrupu və s.) yaratmaq imkanlarına malik deyildir, çünki nitq hissələrinin təsnifində təkcə funksionallığa əsaslanmaq mahiyyətə birtərəfli xarakter daşıyır və nitq hissələrinin təsnifinin ümumi prinsiplərinə uyğun gəlmir. Nəticədə yardımçı söz qruplarında yer alan modal sözlər, təqlidi sözlər, imperativ sözlər, uşaq sözlər və ritmik sözlərin xüsusi, yoxsa qeyri-müəyyən nitq hissələri sırasında verilməsi müəyyən çətinliklər yaradır. Odur ki, bölgülərdən birində həmin nitq hissələri (modal sözlər, təqlidi sözlər, nida) qeyri-müəyyən nitq hissələrinə (Qurbanov, 1993, s.114-116) daxil edildiyi halda, digərində xüsusi nitq hissələri sırasına aid edilir (Xəlilov, 2007, s.292-294). Hətta xüsusi nitq hissələrinə sadəcə, təqlidi sözlər və nidaların daxil edildiyi bölgülər də vardır (Hüseyzadə, 2007, s.17-18).

Nitq hissələri universali hadisəsidir, yəni ümumi qrammatik kateqoriya olaraq bir çox dillərdə mövcuddur. Onların təsnifində tətbiq edilən prinsiplər universal məzmun daşımaqla dünya dillərinin qrammatik quruluşunun böyük əksəriyyəti üçün səviyyəvi olan ümumi qanunauyğunluğa əsaslanır. Bu da o deməkdir ki, nitq hissələri qrupunun sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsində yalnız bir xüsusiyyət deyil, ümumi qrammatikada bölgü üçün nəzərdə tutulan hər üç prinsip – leksik-semantik, morfoloji və sintaktik prinsiplər eyni vaxtda tətbiq edilməlidir.

Bu prinsiplərin tələbinə əsasən dildə müstəqil leksik mənası olan, söz yaradıcılığında iştirak edən və sintaktik funksiya daşıyan söz və ya söz qrupları əsas, bu xüsusiyyətlərdən bir və ya bir neçəsindən məhrum olanlar isə köməkçi nitq hissələri hesab edilir.

Nitq hissələrinin bunlardan əlavə müstəqil qruplarda (xüsusi və ya qeyri-müəyyən nitq hissələri qrupunda) sistemləşdirilməsi yuxarıda təqdim edilən bölgülərdən də göründüyü kimi, qanunauyğunluğun pozulmasına səbəb olur.

Məlumat üçün qeyd edək ki, ingilis, alman, rus dillərində nitq hissələri buna müvafiq olaraq əsas və köməkçi olmaqla iki qrupa ayrılır.

Azərbaycan və bütövlükdə türk dillərinin müstəqil leksik mənası olmayan sözlərin ortaq xüsusiyyətləri (leksik mənadan, söz yaradıcılığında iştirakdan və sintaktik vəzifə uzaq olması) deməyə əsas verir ki, əslində, ayrı-ayrı müstəqil söz qruplarının (xüsusi və qeyri-müəyyən nitq hissələri qrupunun) tərkibində verilən dil vahidlərinin hamısını bütövlükdə köməkçi nitq hissələri adı altında sistemləşdirmək nəzəri cəhətdən daha dəqiq elmi yanaşma hesab edilə bilər.

Funksionallığa görə bölgü isə vahid ad (köməkçi nitq hissələri) altında

birləşdirilən köməkçi nitq hissələrinin daxilində aparılmalıdır.

Köməkçi nitq hissələrini dildə yerinə yetirdiyi funksiyaya uyğun olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Sözlər və birləşmələr arasında əlaqə yaradan köməkçi nitq hissələri – qoşma, bağlayıcı;
2. Cümlədə ifadə olunan fikrə münasibət bildirən köməkçi nitq hissələri – ədat, modal sözlər;
3. Emosionallıq bildirən köməkçi nitq hissələri – nida;
4. Obrazlılıq bildirən köməkçi nitq hissələri – təqlidi sözlər.

Təqlidi sözlər söz yaradıcılığında iştirak etmədikdə belə, şifahi və yazılı nitqdə obrazlılıq yaradır. Məs: Toplar güm-güm atır, güllələr vıyıltı ilə uçurdu (S.Rəhimov) və ya su gəlir şır-şır, dağdan gəlir sır-sır (bayatı).

Bunun nəticəsidir ki, təqlidi sözlər dilimizdə bəzən “onomopetik sözlər”, “obrazlı sözlər” və s. kimi terminlərlə də işlədilir (Hacıyev, 2023, s.447-456).

5. Qeyri-müəyyən köməkçi nitq hissələri – imperativ (vokativ) sözlər, ritmik sözlər, uşaq sözləri.

Qeyri-müəyyən nitq hissələri qrupunun adı ilə qrupda verilən nitq hissələrinin məzmunu arasında fərqlilik özümü göstərir. Belə ki, həmin nitq hissələrinin tərkibinə daxil olan köməkçi sözlər qeyri-müəyyən məna daşımınaqla, həm də qeyri-müəyyənlik anlayışının ifadəçisi qismində çıxış edir. Bunu nəzərə alaraq bölgünü onun əhatə etdiyi köməkçi sözlərin yerinə yetirdiyi vəzifəyə uyğun olaraq qeyri-müəyyənlik bildirən köməkçi nitq hissələri adlandırmaq nəzəri cəhətdən daha məntiqlidir.

Tədqiqatlardan məlum olur ki, köməkçi nitq hissələri müstəqil mənalı sözlər olmuş, dilin keçdiyi tarixi inkişaf prosesi nəticəsində öz müstəqilliklərini ya qismən, ya da tamamilə itirərək köməkçi vəzifə kəsb etmişdir (Zeynalov, 2008, s.279).

Əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçid bütün dillərdə qanunauyğun prosesdir.

N.Y.Marrın fikrinə görə dilin ilk inkişaf mərhələsində nitq hissələri olmamışdır. İnsan nitqi ümumi (monosemantik) mənalı ifadə edən və əsas etibarilə cümlə yerində işlənən sözlərdən ibarət olmuşdur. Belə cümlə halında olan sözlərdən tədriclə adlar, sonra feil və başqa sözlər əmələ gəlmişdir (Marr, 1936, s.401).

Y.Seyidov mülahizəni davam etdirərək bildirir ki, söz formasındakı bütöv nitq vahidləri olan cümlələr inkişaf prosesində parçalanmış, hissələrə ayrılmış və bu hissələr cümlə üzvləri olmuşdur. Nitq hissələri isə həmin cümlə üzvləri qəliblərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Deməli, dildə nitq hissələrindən əvvəl cümlə üzvləri formalaşmış və ya şüurlarda nitq hissələrindən əvvəl cümlə üzvləri haqqında

təsəvvür meydana gəlmişdir (Seyidov, 2000, s.72).

U.M.Jirmunski bu barədə yazır: “Tarixi nöqteyi nəzərdən nitq hissələri morfolojiləşmiş cümlə üzvləridir” (Jirmunski, 1976, s.156).

Nəticə

Məlumdur ki, nitq hissələri dilin lüğət tərkibindəki bütün sözləri əhatə edir, başqa sözlə, lüğət tərkibində olan heç bir söz nitq hissələrindən kənarda qalmır. Son dövrlərdə lüğət ehtiyatının zənginləşməsi və qrammatikanın inkişafı nəticəsində morfolojiləşən (əsas nitq hissələrindən törəyən) köməkçi sözlərdən əlavə dildə yeni qrammatik vəzifə daşıyan köməkçi nitq hissələri meydana gəlmişdir.

Bunu nəzərə alaraq köməkçi nitq hissələrinin mənşəyinə (törəmə yollarına) görə iki qrupa bölmək olar:

1) Əsas nitq hissələrindən törəyən köməkçi nitq hissələri – qoşma, bağlayıcı, modal sözlər;

2) Əsas nitq hissələri ilə əlaqəsi olmayan (onlardan törəməyən) köməkçi nitq hissələri – təqlidi sözlər, nida, ritmik sözlər, uşaq sözləri, imperativ sözlər.

Ədəbiyyat

1. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (Fonetika, leksika, morfolojiya). Bakı, 1968, 354 s.

2. Təhməzov Z. Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi Bakı, 2007, 150 s.

3. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II cildə, 2-ci cild. Bakı, “Nurlan”, 2007, 354 s.

4. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. 2 cildə, 2-ci cild. Bakı, “Maarif”, 1993, 549 s.

5. Cəfərov C., Abdullayev N. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 2004, 173 s.

6. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (morfolojiya). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 280 s.

7. Hacıyeva N. Azərbaycan dilində vokativlər. Müasir Azərbaycan dili (morfolojiya) 3-cü cild. Bakı, “Elm və təhsil”, 2023, 447 s.

8. Н.Я.Мартинизбранные труды, т 2, М-Л. 1936, 401 s.

9. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfolojiya). Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2000, 403 s.

10. В.М.Жирмунски. Общее и германское языкознание. Ленинград, 1976, 292 s.

11. Kazımov İ. Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası, 2 ci cild, Bakı, “Elm”, 2019, 304 s.
12. Rüstəmov R. Türk dilinin morfologiyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2023, 208 s.
13. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya). Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 400 s.

Daxil olma tarixi: 25.07.25

Qəbul tarixi: 08.09.25